

تبیین بازتاب مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی در کتب درسی دوره ابتدایی

زهرا برادران کاشی*^۱

علی باغدار دلگشا^۲

چکیده

حکمرانی اسلامی به مثابه یک ایده تلاش دارد با پیوند میان حکومت‌داری با هویت دینی که تمدن‌ساز است، مدلی کارآمد و اثرگذار در شیوه حکمرانی ارائه کند. نخستین نمونه‌های ایده حکمرانی دینی را در سیره نبوی و پس از آن در دوران حکمرانی امام علی علیه السلام می‌توان مشاهده کرد. طرح بحث حکمرانی مرتبط با هویت دینی در تاریخ معاصر ایران در دوران مشروطه مورد توجه قرار گرفت و بعدها با استقرار نظام جمهوری اسلامی، عینیت اولیه خود را نمایان کرد. ایده حکمرانی اسلامی همانند هر ایده سیاسی - اجتماعی مؤلفه‌های فرهنگی نیز دارد. پژوهش حاضر با روش کیفی

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: zahra.baradarankashani@mail.um.ac.ir

۲. دکتری گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

و با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا با تکیه بر برشماری غیرگزینشی منابع درسی دوره دبستان (کتاب درسی هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی) در تلاش است تا به این پرسش پاسخ دهد که کدام مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی در کتاب درسی مقطع دبستان بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؟ همچنین، برای اثرگذاری روایات این کتاب در فرایند جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان، کدام محورها نیازمند بازنگری هستند؟ هدف از انجام پژوهش حاضر، ارزیابی سطح بازتعریف مؤلفه‌های فرهنگی در کتاب آموزشی مقطع دبستان هستند. نتیجه پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد مباحثی مانند هویت اسلامی - ایرانی، علل داخلی افول تمدن اسلامی، معرفی الگوی عناصر ساختار پیشین از تاریخ صدر اسلام و معرفی مفهوم جهاد تبیین، از جمله مواردی هستند که نیازمند بازنگری و توجه بیشتر در منابع درسی مقطع دبستان می‌باشند.

کلیدواژه‌ها:

حکمرانی اسلامی، بازتولید فرهنگی، هویت دینی، کتاب آموزشی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که در حوزه حکومت و مملکت‌داری، پس از گذار از دوران نظامات قبیله‌ای، امپراتوری‌ها نخستین نمونه‌هایی بوده‌اند که در قالب مفهوم و نگرش دولت - کشور یا دولت - کشورها با تعریف ساختارهای سیاسی معین و همچنین با اهداف معلوم به کارآمدی سیاسی - اجتماعی پرداخته‌اند. در حقیقت، مفهوم دولت متمرکز و همچنین مفهوم کشور برای نخستین بار پس از تشکیل امپراتوری‌ها شکل گرفت. یک امپراتوری به‌عنوان دولت ممکن بود بر کشور یا حتی کشورهایی مسلط باشد و بر آنها حکمرانی کند؛ امپراتوری ایران در دوران هخامنشی و ساسانی و همچنین امپراتوری روم، نمونه‌هایی از این قبیل بودند. پس از سقوط یا تضعیف ساختار امپراتوری‌ها، مفهوم دولت در قالب ظهور حکومت‌های مختلف به حیات خود ادامه داد، اما موضوع افراد درون کشور (هنوز مفهومی به نام ملت شکل نگرفته است) دچار بحران و تهدید بود. برای نمونه، ما در دوره‌های تاریخی مانند سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، آل بویه و ادوار مختلف سیر تطور حکومت‌های نیمه‌مستقل، دارای دولت هستیم، اما ملت نه. دولت غزنوی یا سلجوقی به‌عنوان دولت و حکمران بر نواحی به‌عنوان دولت حکومت می‌کنند، اما افراد و اجتماع تحت نظر این دولت، در قالب ملت به حیات خود ادامه نمی‌دهند، بلکه اجتماعی هستند که ذیل حضور و نقش دولت به زندگی خود می‌پردازند.

در ایران برای نخستین بار مفهوم دولت - ملت در دوران معاصر از میانه دوره ناصری به بعد در گفتمان سیاسی و مباحث مرتبط با حکمرانی در فهم دگراندیشان ایرانی شکل گرفت. در این نگرش، دولت، نظامی سیاسی بود که وظایفی معین داشت و با برنامه و اهداف خاص به ایفای نقش می‌پرداخت. در کنار دولت، ملت نیز مورد تعریف قرار می‌گرفت. ملت متشکل از افراد جامعه بود که دیگر رعیت به حساب نمی‌آمدند، بلکه اینک به‌عنوان مردم در ساخت سیاسی - اجتماعی مورد تعریف قرار می‌گرفتند؛ مردمی که حق دخالت در سیاست داشتند و دولت در برابر آنان برای خود باید مسئولیت و وظیفه تعریف می‌کرد. شکل‌گیری نظام مشروطه، نخستین تجربه جامعه ایران از نظام دولت - ملت بود که البته مفهوم ملت در آن، بیشتر مردان را شامل شده و ملت در معنی مرد و زن، کمتر در ساختار آن مورد توجه قرار می‌گرفت. باین حال همین نمونه ناقص، اولین تجربه شکل‌گیری

دولت - ملت برای ایرانیان بود. در دوران پهلوی اول نیز مفهوم دولت در قالب دولت خودکامه ظهور یافت و مفهوم ملت نیز تحت تأثیر نگرش ناسیونالیسم جنسیتی و تحت سیاست‌گذاری‌های دولتی در قالب تجدداً امرانه قرار داشت.

در میان ظهور و شکل‌گیری مدل‌های مختلف حکمرانی، در ایران دوره معاصر مدلی جدید از حکمرانی با عنوان «حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی» (از ایده تا تحقق) ظهور یافت. نخستین نمونه‌های ایده حکمرانی انقلابی را در گفتمان سیاسی دوران مشروطه می‌توان مشاهده کرد؛ بعدها ایده حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی با استقرار نظام جمهوری اسلامی، عینیت اولیه خود را نمایان کرد. حکمرانی اسلامی به مثابه یک ایده در تلاش است تا با تکیه بر ساختارهای هویت دینی و تعریف سازوکار حکمرانی، بر پایه اخلاق دینی و روحیات الهی و معنوی ضمن عینیت، به تثبیت و گسترش مبانی و محورهایی در عرصه حکمرانی پردازد که بتواند میان مفاهیمی، مانند حکومت - دولت با الهیات دینی، رابطه برقرار کند. حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی (اسلام انقلابی در نسبت با اسلام سنتی) نگرشی است که بر پایه هویت دینی و با تأکید بر شعار حکمرانی اخلاقی بر پایه مبانی شریعت قصد دارد مدلی متفاوت از حکومت‌داری در دوران معاصر را تعریف کند؛ مدلی که نمونه‌های مرتبط با زیست اسلامی در آثار متفکران انقلابی همچون شهید مطهری و همچنین دکتر علی شریعتی در دوران پهلوی دوم در قالب مفاهیمی مانند «انقلاب نبوی»، «انقلاب فاطمی»، «انقلاب علوی» و «حماسه حسینی» مورد تعریف قرار گرفته است (شریعتی، ۱۳۴۲: ۲۳-۵؛ برام، بی‌تا: ۱۰؛ شریعتی، بی‌تا: ۹۴-۳۵؛ مطهری، ۱۳۸۹: ۳۸۹-۳۴۲؛ همان، ۱۳۷۹: ۱۰۹-۴۵). به باور این متفکران، هدف اصلی در حکمرانی انقلابی، آمادگی جامعه اسلامی برای انقلاب مهدوی است.

حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی برای آنکه بتواند جامعه تحقق بر اهداف خود بیوشاند، باید از تمامی ظرفیت‌ها بهره بگیرد. معرفی و ترویج نگرش‌ها و اهداف موجود در نگرش حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی در کتب درسی، یکی از راه‌های اثرگذاری است که می‌توان به صورت ساختارمند از آن بهره برد. از منظر جامعه‌شناختی، کتب درسی و مدرسه، از مهم‌ترین محورهای اثرگذار در فرایند اجتماعی شدن افراد هستند. پژوهش حاضر با برشماری کامل و غیرگزینشی منابع درسی دوره دبستان در حوزه‌های علوم انسانی شامل کتب درسی مطالعات اجتماعی و هدیه‌های آسمانی، در تلاش است

تا مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با حکمرانی اسلامی را در این منابع آموزشی مورد بحث و بررسی قرار دهد.

ضرورت انجام پژوهش حاضر از این جهت است که با توجه به اثرگذاری شاخصی که منابع درسی در فرایند جامعه‌پذیر شدن افراد دارد، مهم است که این منابع چه الگوها و ساختارهای تعلیمی - تربیتی‌ای را ترویج می‌کنند. با توجه به آنکه یکی از اهداف اصلی در نظام جمهوری اسلامی تعلیم و تربیت بر پایه فرهنگ اصیل اسلامی است، لازم است تا روایات مندرج در کتب درسی در ساختار آموزشی آن با دقت بیشتری مورد بررسی قرار گرفته و همچنین، متناسب با شرایط زمانی و البته ضمن حفظ اهداف و آرمان‌های اولیه، مطالب با هدف تقویت و اثرگذاری بیشتر مورد بازنگری قرار گیرند. هدف نهایی از انجام پژوهش حاضر، آن است تا ضمن بازبینی روایات مندرج در این کتب درسی، کاستی‌های احتمالی استخراج شود تا براساس آن روایتی جامع‌تر و اثرگذارتر در چاپ‌های بعدی برای این منابع درسی صورت پذیرد.

۲. ادبیات نظری و پیشینه

حکمرانی اسلامی به‌مثابه یک ایده در ساختار حکومت - سیاست و دولت، در صورت پیوند با معنویت و الهیات دینی راستین، می‌تواند باعث ظهور جامعه اسلامی آرمانی شود؛ جامعه‌ای که بسیاری از متفکران اسلامی در قالب مدینه فاضله یا مدینه عادلانه به ترسیم برنامه و هدف برای آن پرداخته‌اند؛ اجتماعی که هدفش تحقق سعادت و تکامل انسان بوده است (آزادارمکی، ۱۳۸۹: ۲۲۲-۲۱۷؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۳۶-۲۳۱). بررسی دیدگاه‌های متفکران مسلمان و مقایسه آن با نگرش‌های انقلابی با رویکرد هویت دینی نشان می‌دهد که می‌توان مؤلفه‌هایی مانند دشمن‌شناسی؛ پایداری، استقامت و مبارزه؛ زیست اسلامی؛ تمدن نوین اسلامی؛ امامت و ولایت؛ هویت دینی - اسلامی را به‌عنوان نمونه‌هایی از مؤلفه‌های فرهنگی در ایده حکمرانی انقلابی معرفی کرد.

معرفی کلان‌روایت‌های موضوعی و مؤلفه‌های فرهنگی در حوزه حکمرانی انقلابی، رابطه مفهومی میان ایده حکمرانی انقلابی با نمونه‌های دارای ارتباط در روایت‌های مندرج در کتب آموزشی، استخراج محورهای مرتبط با حکمرانی انقلابی در فحوای متنی دروس آموزشی (مقطع

دبستان)، معرفی ویژگی‌ها و مصادیق حکمرانی انقلابی در منابع درسی مطالعات اجتماعی و هدیه‌های آسمانی و همچنین، معرفی دوگانه حکمرانی انقلابی (الهی و دارای معنویت) و حکمرانی طاغوتی (باطل و غیرالهی)، اصلی‌ترین محورهایی هستند که در ادبیات موضوعی پژوهش حاضر قابل بررسی‌اند. با توجه به نقش مهمی که کتب درسی و مدرسه در فرایند اجتماعی شدن افراد دارند، تحلیل مطالب فرهنگی مندرج در این کتب درسی و سنجش و ارزیابی موارد استخراج‌شده با مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با موضوع «حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی» به‌عنوان هدف و سیاست متداوم در نظام جمهوری اسلامی می‌تواند ظرفیت‌ها و البته، کاستی‌های موجود را به ما نشان دهد.

۲-۱. مبانی نظری

«برنامه درسی ملی» سندی است که نقشه کلان برنامه درسی و چهارچوب نظام برنامه‌ریزی درسی کشور را به‌منظور تحقق اهداف آموزش و پرورش نظام جمهوری اسلامی ایران تعیین و تبیین می‌کند. این سند که مصوب جلسات ۸۷۲ تا ۸۵۷ شورای عالی آموزش و پرورش از تاریخ ۱۳۹۰/۱۲/۰۹ تا ۱۳۹۱/۰۶/۲۸ است، سیاست‌گذاری آموزشی مرتبط با دروس مختلف در نظام تعلیم و تربیت را نشان می‌دهد (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۱). هدف این سند به‌عنوان «نقشه جامع یادگیری»، آن است که با «تدوین برنامه راهبردی و جامع یادگیری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و معارف و حیانی»، نیازهای حال و آینده جامعه را رفع کند و برای تحقق اهداف فرهنگی - اجتماعی نظام جمهوری اسلامی گام بردارد (همان: ۵). با توجه به سیاست‌گذاری‌های تعریف‌شده در «برنامه درسی ملی» و همچنین، تأثیر مطالب مندرج در کتب آموزشی در فرایند جامعه‌پذیر شدن دانش‌آموزان به‌عنوان آینده‌سازان جامعه و لزوم هم‌خوانی مؤلفه‌های فرهنگی در این کتب درسی با سیاست‌های کلان و متداوم نظام، مانند مقوله حکمرانی انقلابی، لازم است در تحقیقاتی متداوم، این مؤلفه‌های واکاوی و ارزیابی شوند تا بتوان ضمن تکرار نمونه‌های مثبت و تداوم تشریح آنها، با اصلاح، بازنگری، بازتولید و کارآمدسازی، میزان اثرگذاری این مؤلفه‌های فرهنگی را افزایش داد.

متناسب با ادبیات نظری مذکور، باید اشاره کرد که هدف اصلی پژوهش حاضر، نشان دادن نمونه‌های مطرح‌شده مرتبط با مؤلفه‌های فرهنگی در حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی در کتب

درسی آموزشی مقطع دبستان شامل دو نمونه مورد مطالعه است: الف) کتاب‌های هدیه‌های آسمانی؛ ب) کتاب‌های مطالعات اجتماعی. درباره چرایی انتخاب این دو نمونه مورد مطالعه باید اشاره کرد که کتب درسی مقطع دبستان را از نظر موضوع می‌توان به سه گروه تقسیم کرد: الف) کتب مرتبط با موضوع زبان فارسی در دو قالب گفتار و نوشتار، مانند کتاب‌های فارسی و نگارش فارسی؛ ب) کتب حوزه علوم غیرانسانی، مانند ریاضی، علوم تجربی و کار و فناوری؛ ج) کتب تعلیمی با رویکرد اجتماعی و موضوع فرهنگ‌سازی الگوهای هویت دینی، شامل کتاب‌های آموزش قرآن، هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی. در میان کتاب‌های دسته سوم، کتاب آموزش قرآن هرچند روایت‌های مختلفی از هویت دینی دارد و برخی مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی، مانند دشمن‌شناسی، در قالب معرفی شخصیت و ویژگی‌های رفتاری فرعون به‌عنوان نمونه‌ای از نظام غیرالهی و طاغوتی و همچنین، الگوهای مقاومت دینی و پندهای مرتبط با زیست و سبک زندگی اسلامی است (آموزش قرآن اول دبستان، ۱۴۰۲: ۸۵-۷۰)، اما با توجه به آنکه در رسته موضوعی علوم قرآنی قرار دارد، در دایره منبع‌شناسی پژوهش حاضر قرار نگرفته است. این منبع به دلیل گستردگی موضوع و اهمیت ویژه‌ای که دارد، پژوهشی مستقل را طلب می‌کند.

با توجه به مطالب مطرح شده، دو عنوان کتاب درسی با نام‌های هدیه‌های آسمانی (تعلیمات دینی) و مطالعات اجتماعی که در مجموع شامل نه کتاب درسی می‌شوند، به‌عنوان منبع مورد بررسی در پژوهش حاضر انتخاب شده‌اند. تمامی کتب مربوط به این دو درس که در مقطع ابتدایی تدریس می‌شوند، به‌صورت غیرگزینشی ارزیابی شده‌اند. همچنین، تمامی مطالب و فحوای متنی مندرج در دروس این کتاب‌ها نیز در پژوهش پیش‌رو مورد بررسی قرار گرفته‌اند. استخراج نمونه‌های مرتبط و مروج مؤلفه‌های فرهنگی در ایده حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی که در این کتب آموزشی مورد توجه قرار گرفته‌اند، ارزیابی سطح کیفی روایت یا تحلیل ارائه‌شده در آنها و همچنین بیان نمونه‌های مغفول‌مانده، از جمله اهداف اصلی در پژوهش حاضر هستند.

بررسی‌های انجام‌شده شامل خوانش و بررسی مفاد مندرج در تمامی کتاب آموزشی دو درس هدیه‌های آسمانی و تعلیمات اجتماعی به ما نشان می‌دهد که روایات مرتبط با مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی، مانند دشمن‌شناسی؛ مبارزه، پایداری و استقامت؛

معرفی الگوهای مقاومت؛ عملگرایی جمعی بر پایه رهبری دینی؛ معنویت‌گرایی و همچنین معرفی فرهنگ دینی - ملی در مقابل فرهنگ وارداتی در روایات کتب آموزشی دو درس هدیه‌های آسمانی و تعلیمات اجتماعی با سطح کیفی متفاوت مورد توجه قرار گرفته‌اند. با این حال، برای تقویت مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با حکمرانی انقلابی در کتب درسی، باید موارد زیر مورد توجه سیاست‌گذاران حوزه آموزشی قرار گیرند:

الف) تکرار: تداوم روایت و تحلیل نمونه‌های مرتبط و کارآمد با مؤلفه‌های فرهنگی در حکمرانی انقلابی که در این کتب درسی مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ مانند مفهوم دشمن‌شناسی و الگوهای دوگانه حق و باطل.

ب) تقویت و اصلاح: الگوهای مقاومت و همچنین عناصر ساختار پیشین با رویکرد هویت دینی، لازم است علاوه بر آنکه مورد توجه بیشتر قرار بگیرند، از حالت توصیفی محض نیز خارج شوند و با زبانی عمومی در سطحی قابل فهم ضمن تحلیل، به دنبال آن باشند که به برخی شبهات نیز پاسخ دهند. ج) تغییر: مؤلفه‌هایی مانند تمدن‌سازی (تمدن نوین اسلامی)، تمدن‌مندی (دوران طلایی تمدن اسلامی)، توانمندی اجتماعی (مهارت‌یابی)، فعالیت‌های گروهی برون‌خانوادگی (اقدامات تیمی) و مسئله‌شناسی - مسئله‌یابی (شناخت مسائل و تلاش برای نوع مواجهه با آن و درنهایت حل) یا مورد توجه قرار نگرفته‌اند یا در پایین‌ترین سطح به آنها پرداخته شده است.

با توجه به آنکه در جهان حال و آینده، جامعه‌ای می‌تواند حرف برای گفتن داشته باشد که ۱. شناختی درست از پیشینه تمدنی خود و دیگر تمدن‌ها داشته باشد؛ ۲. به این پیشینه تمدنی نگاهی انتقادی - کارآمدی داشته باشد و بتواند ضمن استخراج مؤلفه‌های کارآمد، نمونه‌های غیراثربگذار را حذف کند؛ ۳. سطحی از توانمندی برای مواجهه با پدیده‌های نوظهور داشته باشد، لازم است مؤلفه‌های ذکرشده در متن و روایت کتب درسی اضافه شود. روایان و تدوین‌گران این بخش لازم است افرادی با مطالعات بین‌رشته‌ای باشند.

۲-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه‌های علمی با پژوهش حاضر، عمدتاً شامل تحقیقاتی می‌شوند که موضوعات و مفاهیم

اجتماعی در کتب درسی را بررسی کرده‌اند. برای نمونه، در مقاله «بررسی جایگاه جامعه مدنی در کتب درسی، با تأکید بر کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول» به روش کیفی، مفهوم «جامعه مدنی» را در کتاب‌های دو دهه اخیر مطالعات اجتماعی بررسی کرده است (میرزائی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۲-۳۲). مقاله «همبستگی ملی در کتب درسی دوره ابتدایی: مورد مطالعه کتب فارسی» موضوع همبستگی ملی را در نمونه موردی کتاب فارسی تحلیل کرده است (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۳۲). در کتاب آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه، ضمن معرفی کارکرد اجتماعی مدرسه و نهاد آموزش و پرورش به بررسی اسناد بالادستی و سند‌های تحول آموزش و پرورش متناسب با سیاست‌های فرهنگی نظام جمهوری اسلامی نیز پرداخته است (صافی، ۱۳۹۳: ۷-۱۳ و ۳۲-۵۰).

در مقاله «بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از حیث توجه به آموزه‌های انقلاب اسلامی ایران مبتنی بر نظرات شهید مطهری در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی» نیز نشان داده شده است که مؤلفه‌های مرتبط با انقلاب اسلامی از نظر شهید مطهری که عبارت از چهار مؤلفه عدالت اجتماعی، استقلال، آزادی و معنویت اسلامی هستند، «صرفاً در کتب فارسی پایه اول، هدیه‌های آسمانی پایه پنجم و مطالعات اجتماعی پایه چهارم» مورد توجه بوده‌اند. همچنین، در میان مفاهیم چهارگانه مذکور، مفاهیمی مانند آزادی و عدالت اجتماعی در پایین‌ترین سطح توجه و تکرار قرار داشته‌اند (پاک‌مهر، ۱۳۹۵: ۱۷۶-۱۷۵). در صورت صحت خروجی مطرح‌شده و با توجه به اهمیت موضوع عدالت اجتماعی در تمدن‌مندی (دیدگاه متفکران مسلمان مانند فارابی و ابن‌خلدون)، تمدن اسلامی (دوران طلایی تمدن اسلامی) و بازآفرینی تمدنی (ساخت تمدن نوین اسلامی و نمونه‌هایی مانند بیانیه گام دوم انقلاب)، لازم است یک بازبینی اساسی در این زمینه در محورهای کتب درسی لحاظ شود.

در تحقیقاتی دیگر مانند «تحلیل محتوای کتب درس دینی دوره متوسطه با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت‌اهل‌بیت (علیهم‌السلام)» (متقی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۰۳) و همچنین، «تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از منظر توجه به ابعاد و مؤلفه‌های بیداری اسلامی» (میرزائی، ۱۴۰۰: ۱۶۵-۱۴۹) نیز مباحث تعلیمی- تربیتی و توانمندسازی‌های اجتماعی مرتبط با هویت دینی و کنشگری‌های سیاسی در جهان اسلام مورد توجه قرار گرفته‌اند.

جدول شماره ۱: مروری بر پیشینه پژوهش

مهم‌ترین یافته‌ها	اهداف یا پرسش‌های اصلی	نویسنده(گان) روش استفاده‌شده
براساس یافته‌های این مطالعه، در محتوای کتب مورد بررسی هر دو مقطع ابتدایی و متوسطه اول به مقدار کمی به جامعه مدنی و مصادیق آن و فعالیت‌های داوطلبانه رسمی پرداخته شده است و بیشترین توجه به فعالیت‌های داوطلبانه مربوط به معرفی جمعیت هلال احمر و سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) بوده است.	بررسی جایگاه جامعه مدنی در کتب درسی، با تأکید بر کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول	میرزایی و خزایی، (۱۳۹۹)، به روش توصیفی - تحلیل کیفی
در کتب درسی دوره ابتدایی حدود ۵۲ درصد از مطالب مستقیم و غیرمستقیم همبستگی ملی - میهنی را مورد توجه و تأکید قرار داده‌اند. هدف این مطالب آن است که اعمال، احساسات، غرور، دل‌بستگی‌ها و اعتقادات دانش‌آموزان، همگی به موازات هم و توأمان در مسیری هدایت شوند که نتیجه آن، تقویت روح جمعی ملی و به تبع آن، تحقق و تحکیم همبستگی ملی باشد.	همبستگی ملی در کتب درسی دوره ابتدایی: مورد مطالعه کتب فارسی	قاسمی، (۱۳۸۷)، به روش تحلیل محتوا
نتایج نشان داد که بیشترین مفاهیم در کتب درسی فارسی، هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی پایه اول تا ششم، ناظر بر مبحث معنویت اسلامی و استقلال بوده و کمتر به مفهوم آزادی و عدالت اجتماعی توجه شده است.	بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از حیث توجه به آموزه‌های انقلاب اسلامی ایران مبتنی بر نظرات شهید مطهری در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی	پاک‌مهر، (۱۳۹۵)، به روش تحلیل محتوا

نویسنده(گان) روش استفاده شده	اهداف یا پرسش‌های اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
متقی و همکاران، (۱۳۹۴)، به روش تحلیل محتوا	تحلیل محتوای کتب درس دینی دوره متوسطه با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	کتب درسی دینی به موضوعاتی نظیر محبت نسبت به اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> ، شیوه‌های برقراری ارتباط عاطفی و عقلانی با آنان همراه با تأکید بر نقش تکوینی و تشریحی آنان در سلسله‌مراتب عالم هستی و بیان دلایل عقلی این موضوع پرداخته‌اند.
میرزایی، (۱۴۰۰)، به روش تحلیل محتوا	تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از منظر توجه به ابعاد و مؤلفه‌های بیداری اسلامی	براساس یافته‌های تحقیق در کتب درسی هدیه‌های آسمانی، فارسی و تعلیمات اجتماعی، بیشترین فراوانی مفاهیم مربوط به ابعاد و مؤلفه‌های بیداری اسلامی است.

با وجود انجام تحقیقات مذکور و برخی نمونه‌های دیگر، همچنان انجام پژوهشی با موضوع مقاله حاضر حائز اهمیت است، زیرا در تحقیقات پیشین، موضوع و ایده «مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با ایده حکمرانی انقلابی» به‌عنوان اصلی‌ترین محورهای قابل بررسی در کتب درسی مورد تحقیق و بررسی قرار نگرفته است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش، از روش کیفی و فن تحلیل محتوا استفاده شده است. چهارچوب و مدل تحقیق نیز مفهومی بوده و برای بررسی مفاهیم، از رویکرد تحلیلی استفاده شده است. روش گردآوری تمامی داده‌ها در پژوهش حاضر نیز به‌صورت اسنادی (کتابخانه‌ای و آرشیوی) در قالب برشماری کامل و غیرگزینشی نمونه‌های مورد مطالعه شامل کتاب‌های هدیه‌های آسمانی و تعلیمات اجتماعی مقطع دبستان است. جامعه آماری مورد استفاده در پژوهش حاضر نیز عبارتند از: کتاب‌های هدیه‌های آسمانی سال دوم دبستان با کد ۲۰۲، هدیه‌های آسمانی سال سوم دبستان با کد ۳۰۲، هدیه‌های

آسمانی سال چهارم دبستان با کد ۴۰۲، هدیه‌های آسمانی سال پنجم دبستان با کد ۵۰۲، هدیه‌های آسمانی سال ششم دبستان با کد ۶۰۲ و همچنین کتاب‌های مطالعات اجتماعی سال سوم دبستان با کد ۳۰۷، مطالعات اجتماعی سال چهارم دبستان با کد ۴۰۷، مطالعات اجتماعی سال پنجم دبستان با کد ۵۰۷ و مطالعات اجتماعی سال ششم دبستان با کد ۶۰۷.

لازم به ذکر است که در مقطع دبستان، درس هدیه‌های آسمانی از سال دوم دبستان و درس مطالعات اجتماعی از سال سوم دبستان در واحدهای مورد تعریف قرار گرفته‌اند. از همین رو در سال اول دبستان، درسی با نام «هدیه‌های آسمانی» و در سال‌های اول و دوم دبستان درسی با عنوان «مطالعات اجتماعی» در چارت آموزشی وجود ندارد.

مفاهیم و موضوعات کلیدی و مرجع در مقاله پیش‌رو نیز عبارتند از: «حکمرانی انقلابی»، «مؤلفه‌های حکمرانی انقلابی»، «نقش مدرسه و کتب درسی در جامعه‌پذیر شدن»، «مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با اهداف حکمرانی انقلابی در کتب درسی» و «ظرفیت‌ها و الزامات مرتبط با حکمرانی انقلابی در کتب درسی». منظور از حکمرانی انقلابی، شیوه متداوم انقلابی بودن و انقلابی ماندن در عرصه سیاست با بهره‌گیری از آمیختگی سیاست‌ورزی انقلابی با الهیات دینی است.

مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی در منابع دینی - تعلیمی مانند نهج البلاغه، نامه حضرت امیر علیه السلام به مالک اشتر، صحیفه سجادیه، خطبه فدکیه و همچنین برخی آیات و روایت‌های قرآنی و همچنین منابع اسنادی و کتابخانه‌ای شامل کتاب قانون اساسی و همچنین، کتاب‌هایی مانند اسلام ناب و اسلام آمریکایی؛ دشمن‌شناسی؛ ایمان، آزادی و استقلال؛ غرب‌شناسی؛ انقلاب اسلامی؛ آرمان‌گرایی و بسیج؛ عاشورا؛ اخلاق و تربیت؛ شهروند تراز انقلاب اسلامی؛ تمدن نوین اسلامی؛ بیداری اسلامی؛ ولایت و تشیع؛ پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم؛ قرآن و همچنین هویت ملی از مجموعه کتاب‌های ره‌نامه به ما نشان می‌دهد که در این منابع، مؤلفه‌های مذکور در محورهایی مانند ۱. دشمن‌شناسی؛ ۲. پایداری، استقامت و مبارزه؛ ۳. زیست اسلامی؛ ۴. تمدن نوین اسلامی؛ ۵. امامت و ولایت؛ ۶. هویت دینی - اسلامی معرفی شده‌اند.

جامعه‌پذیر شدن یا اجتماعی شدن، یک فرایند است که طی آن افراد یک اجتماع می‌آموزند چه امری هنجار یا ناهنجار است، چگونه باید مراودات اجتماعی خویش را تعریف کنند و در زیست اجتماعی‌شان چه بایدها و نبایدهایی را رعایت کنند. خانواده و تربیت خانوادگی، مدرسه و کتاب درسی، ساخت جامعه، همه و همه در این فرایند تأثیرگذار هستند و اجتماعی شدن افراد در یک جامعه در مواجهه با تمامی موارد مذکور است که شکل می‌گیرد. در این میان، «نقش مدرسه و کتب درسی در جامعه‌پذیر شدن» افراد بسیار مهم است، چراکه در فهم عمومی جامعه ما، «خانه، مدرسه اول» و «مدرسه، خانه دوم» افراد شناخته می‌شود. با توجه به نقش مدرسه به‌عنوان خانه دوم، مدت زمانی که افراد در طول روز در مدرسه می‌گذرانند و سن حضور در مقطع دبستان که لایه اصلی شخصیت افراد در آن شکل می‌گیرد، می‌توان بر این امر تأکید داشت که فحوا و روایات مندرج در کتب درسی که در مدارس به‌عنوان منبع اصلی آموزشی مورد استفاده قرار می‌گیرند، نقشی مهم در نوع و سطح کمی و کیفی جامعه‌پذیر شدن دانش‌آموزان داشته و دارند.

منظور از «مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با اهداف حکمرانی اسلامی در کتب درسی» نیز عبارت است از: مفاهیم و موضوعاتی که در محورهای شش‌گانه (۱. دشمن‌شناسی؛ ۲. پایداری، استقامت و مبارزه؛ ۳. زیست اسلامی؛ ۴. تمدن نوین اسلامی؛ ۵. امامت و ولایت؛ ۶. هویت دینی - اسلامی) به‌عنوان مؤلفه‌های حائز اهمیت در حکمرانی اسلامی در دروس مندرج در کتب آموزشی و درسی هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این مطالعه، فرایند تحلیل در دو مرحله انجام شده است. در مرحله نخست، به استخراج محورهای شش‌گانه مذکور با تکیه بر برخی از منابع دینی - تعلیمی و منابع اسنادی - کتابخانه‌ای که پیش‌تر ذکر آن رفت، پرداخته شده است و در مرحله بعد، محورهای مذکور با مطالب مندرج در هر واحد درسی تطبیق داده شده و میزان توجه به هرکدام از این محورها در واحدهای درسی مورد ارزیابی قرار گرفته است. در جدول شماره (۱) نیز به مضامین پایه، مقوله‌های محوری و مقوله‌های بازسازی‌شده ناظر بر شش محور مذکور، اشاره شده است. برای نمونه، در برخی از منابع درسی مواردی از این محورهای شش‌گانه مورد توجه قرار نگرفته‌اند یا در یک عنوان کتاب به برخی محورها توجه زیاد شده است و برخی موارد دیگر در سطحی بسیار پایین یا حتی بسیار کوتاه مورد توجه بوده‌اند.

جدول شماره ۲: مضامین پایه، مقوله‌های محوری و مقوله‌های بازسازی شده مؤلفه‌های شش‌گانه

مقوله‌های بازسازی شده	مقوله‌های محوری	مضامین پایه
دشمن شناسی	حکمرانی طاغوت در تاریخ اسلام	حکمرانی الهی، حکمرانی طاغوت، بندگی، بردگی، اطاعت از خدا، اطاعت از شیطان، تجاوز، توطئه، حمله نظامی، برنامه استعماری، غلبه، استکبار، استکبارستیزی، نفوذ، سلطه، متجاوز، جنایتکار، عوامل دشمن، طرح دشمن، شیطان بزرگ، طاغوت.
	حکمرانی غیرایرانی‌ها (رومی‌ها) بر ایران	
	نفی استقلال ملی ایران توسط آمریکا	
	حمله عراق به ایران	
	نفوذ دشمن و لزوم مقابله با آن	
پایداری، استقامت و مبارزه	در مقابل دشمن باید ایستادگی کرد.	مبارزه، ایستادگی، پایداری، دفاع، تقابل، تبیین سیره، هویت دینی، ارزش‌های اسلامی، فرهنگ اصیل، فرهنگ‌سازی، جبهه حق، حق‌طلبی، زورناپذیری، جهاد تبیین، آزادگی، آزادگان، اصلاح امت، فرهنگ شهادت، شهید، مظلومیت، نهضت، پاسداری.
	انجام جهاد تبیین با هدف شناخت فرهنگ اصیل	
	دادرسی از مظلومان در برابر دشمن	
	پاسداری از ارزش‌ها در مقابل نارزش‌ها	
	استقامت، رمز ادامه‌دار شدن نهضت است.	
زیست اسلامی	زندگی و رفتار ائمه اطهار، بارزترین الگو برای مؤمنان است.	اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> ، امامان شیعه، حدیث کسا، اسلام راستین، اهل ایمان، تعلیمات دینی، هویت زن مسلمان، زن پاکدامن، بهشت، زنان بهشتی و مؤمنان، شخصیت‌های قرآنی: آسیه، فعالیت‌های اجتماعی، مؤمنان در قرآن.
	زن مسلمان - زن مؤمن، هویت خود را از تعلیمات دینی الگوگیری می‌کند.	
	اعمال زنان و مردان مؤمن که در قرآن معرفی شده‌اند، ملاک خوبی به‌عنوان الگوهای دینی هستند.	

مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله‌های بازسازی‌شده
تمدن، شکل‌گیری تمدن، تمدن‌سازی اسلامی، تمدن‌مندی اسلامی، تمدن نوین اسلامی، ایرانیان مسلمان، دوران طلایی علم، بحران داخلی، مدارس نظامیه، رصدخانه، توسعه علم، نهضت ترجمه، جامعه آرمانی، حکومت اسلامی، مسجد، علوم نوین، تاریخ اسلام، شیخ طوسی، رشیدالدین فضل‌الله همدانی.	با ظهور اسلام، دوران تمدن‌سازی توسط پیامبر ﷺ آغاز شد.	تمدن نوین اسلامی
	ایرانیان مسلمان، نقشی مهم در تمدن‌مندی اسلامی داشته‌اند.	
	مدارس نظامیه و نهضت ترجمه، نمونه‌هایی از رشد علم در تمدن اسلامی هستند.	
	تمدن نوین اسلامی، ایده‌ای است که می‌خواهد مسلمانان را به عزت بازگرداند.	
هدایت جامعه، امت، امامت، ولایت فقیه، ولی فقیه، پیروزی، انقلاب اسلامی، تدبیر رهبری، گفتمان سیاسی - اجتماعی اسلام، وحدت، اطاعت‌پذیری، رهبر دینی، مسجد، تداوم حکمرانی، پیاده‌روی اربعین، راهیان‌نور، پایگاه، تشکیلات، کار گروهی.	در گفتمان سیاسی - اجتماعی در اسلام، اطاعت‌پذیری از رهبر دینی واجب است.	امامت و ولایت
	رهبر دینی، نقشی مهم در تداوم حکمرانی اسلامی دارد.	
	ولایت فقیه، یک اصل دینی در فرایند حکمرانی اسلامی است.	
	پشتیبانی از ولی فقیه و ولایت فقیه برای حفظ حکمرانی دینی لازم است.	
هویت، هویت دینی، هویت ملی، هویت قومی، فرهنگ نبوی، فرهنگ اسلامی، سیره ائمه، جامعه اسلامی، جهان‌بینی توحیدی، حج، عید فطر،	فرهنگ نبوی، خاستگاه اصلی زیست‌مبئی بر هویت دینی است.	هویت دینی - اسلامی
	هویت دینی - ملی، ضامن استقلال و مانع نفوذ فرهنگی است.	

مقوله‌های بازسازی شده	مقوله‌های محوری	مضامین پایه
	جمهوری اسلامی مبتنی بر ایده مردم‌سالاری دینی شکل گرفته است.	مردم‌سالاری دینی، جمهوری اسلامی، فرهنگ بیگانه، فرهنگ غربی، هویت غیرایرانی.
	در هویت دینی به موضوع وحدت اسلامی توجهی ویژه شده است.	

۴. یافته‌های پژوهش

حکمرانی انقلابی به مثابه یک ایده در قالب هم‌آمیزی حکومت‌داری با الهیات دینی، مروج نگرش پایداری و استقامت و همچنین هدف برای حال و آینده به منظور تحقق ایده تمدن‌مندی و تمدن‌سازی بر پایه باورهای دینی است که عقاید شیعی در کنار موضوع وحدت اسلامی، تشکیل‌دهنده ساختار آن هستند. مفهوم طاغوت در حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی مورد توجه قرار می‌گیرد. دوگانه الهی-شیطانی و نظام حکمرانی طاغوت که ناباور به ساختارهای حکمرانی الهی هستند، دیگر محور مورد توجه در مدل مذکور می‌تواند باشد. در حکمرانی اسلامی برای رسیدن به هدف از مفاهیمی مانند پایداری، استقامت و مبارزه استفاده می‌شود.

در این نوع از حکمرانی، معرفی الگوها و عناصر ساختار پیشین اهمیت فراوانی دارند. این الگوها و عناصر ساختار پیشین، نشان‌دهنده پیشینه و ریشه‌دار بودن این گفتمان است. برای ساخت تمدن نوین اسلامی، لازم است تا دوران تمدن‌سازی (دوران حیات پیامبر اسلام ﷺ و تلاش ایشان برای ساخت هویت اسلامی) و تمدن‌مندی (دوران طلایی تمدن در اسلام از قرن سوم تا هفتم هجری قمری) به درستی شناخته شود تا براساس تجربیات آن دوران و همچنین شناخت نیازهای زمانه، بتوان برای تحقق ایده ساخت تمدن نوین اسلامی گام‌های عملی‌تری برداشت. در این بخش با تکیه بر محورهای ذکرشده، تلاش می‌شود نمونه‌های مرتبط با هر محور که در منابع مورد تحقیق در پژوهش حاضر شامل کتب دو درس هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی در مقطع دبستان روایت شده‌اند، استخراج شوند و مورد تحلیل و بررسی قرار گیرند.

۱-۴. دشمن‌شناسی

در منابع مورد تحلیل در پژوهش حاضر، بیشترین سطح توجه به موضوع انسان در جهان‌بینی توحیدی در درس‌های مندرج در کتاب هدیه‌های آسمانی وجود دارد. در این کتاب به تعریف توحید، بندگی و جامعه توحیدی (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۹) و همچنین رابطه و علاقه خدا به انسان (هدیه‌های آسمانی دوم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۲) پرداخته شده است. محور دیگر، دشمن‌شناسی است که به صورت گسترده مورد توجه قرار گرفته است. در این بخش با معرفی دوگانه‌های حکمرانی الهی و حکمرانی طاغوتی مندرج در قرآن، مانند مناظره حضرت ابراهیم علیه السلام و نمرود (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۶-۲۸) و فرعون و حضرت موسی علیه السلام (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۵) تلاش شده است تا نشان داده شود که هرچند حکومت‌های طاغوتی در طول تاریخ وجود داشته‌اند، اما ناپایدار و متزلزل بوده‌اند و نمایندگان حکمرانی الهی و دینی همیشه در مقابل آنان ایستادگی کرده و به پیروزی نهایی رسیده‌اند.

علاوه بر این، با شرح روایت‌های تاریخی و ذکر ویژگی‌های حکمرانی یزید و حکومت طاغوتی او (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۷-۴۰)، روابط مأمون (نماینده حکمرانی طاغوتی) و امام رضا علیه السلام به عنوان نماینده حکمرانی الهی - اخلاقی (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۷) و همچنین، معرفی دوگانه‌های امام هادی علیه السلام - متوکل عباسی و دیگر امامان شیعه (نماد حکمرانی الهی) با خلافت عباسی (حکمرانی طاغوتی) (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۸، ۹۹ و ۷۳) تلاش شده است تا تداوم کنشگری نمایندگان حکمرانی الهی روایت شود. در این میان، دوگانه علوی - اموی یا حسینی - یزیدی بیش از دیگر نمونه‌ها مورد توجه و ترویج قرار گرفته است (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۰۶).

در محور دشمن‌شناسی علاوه بر بهره‌گیری از نمونه‌های قرآنی و تاریخ اسلامی، به تحولات دوران معاصر نیز توجه شده است. در این محور با معرفی مفهوم استکبار، استعمار، تجاوز و شرح نمونه‌های تاریخ ایرانی مانند دفاع از استقلال ملی در دوران اشکانیان و ساسانیان و ایستادگی در مقابل تهاجم رومی‌ها (مطالعات اجتماعی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۷۲-۶۷)، به تشریح مقاومت‌های ملی ایرانیان در دوران معاصر در مقابل دشمنانی مانند روس و انگلیس در قالب اقدامات اشخاص و

جریان‌هایی مانند امیرکبیر، نهضت جنگل، قیام تنگستان، نهضت ملی نفت، محمد خیابانی، مدرس و همچنین قیام ۱۵ خرداد سال ۱۳۴۲ اشاره شده است. نقطه اوج این دشمن‌شناسی و مقابله با آن نیز در ظهور انقلاب اسلامی مورد تعریف قرار گرفته است (مطالعات اجتماعی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۳۸-۱۳۷). در پیوند با مفهوم استکبار و استکبارستیزی، اسرائیل (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۰۲) و آمریکا (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۳) نیز به‌عنوان سرآمد دشمنان جهان اسلام معرفی شده‌اند.

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که به مفهوم انسان‌شناسی به‌خوبی توجه نشده است و این امر به بازنگری و تقویت بیشتر نیاز دارد. نقطه قوت محور دشمن‌شناسی نیز آن است که علاوه بر بهره‌گیری از نمونه‌های قرآنی، از نمونه‌های تاریخ اسلام، زندگی امامان شیعه و همچنین، نمونه‌های دوران معاصر نیز استفاده شده است، اما در کنار مفهوم دشمن‌شناسی، لازم است که به موضوع تبری (دشمن یا دشمنان خدا) و همچنین مفهوم تولی (دوستی با دوستان خدا) نیز که تا حدودی مورد غفلت قرار گرفته است، در قالب جهان‌بینی اسلامی آن، یعنی دوستی و همبستگی اسلامی، بیشتر توجه شود.

جدول شماره ۳: محورهای مرتبط با مؤلفه دشمن‌شناسی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۱۹ مورد	۶۸ مورد	حکمرانی الهی، حکمرانی طاغوت، بندگی، بردگی، اطاعت از خدا، اطاعت از شیطان، فرعون، تجاوز، توطئه، حمله نظامی، برنامه استعماری، غلبه، استکبار،	حکمرانی طاغوت در تاریخ اسلام حکمرانی غیرایرانی‌ها (رومی‌ها) بر ایران نفی استقلال ملی ایران توسط آمریکا	دشمن‌شناسی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
		استکبارستیزی، نفوذ، سلطه، متجاوز، جنایتکار، عوامل دشمن، طرح دشمن، شیطان بزرگ، طاغوت.	حمله عراق به ایران نفوذ دشمن و لزوم مقابله با آن	

۲-۴. پایداری، استقامت و مبارزه

در کتب درسی مورد مطالعه در پژوهش حاضر، نمونه‌های متعددی از ایستادگی نمایندگان حکمرانی الهی در مقابل مروجان حکمرانی طاغوتی را مشاهده می‌کنیم. مهم‌ترین نمونه قرآنی این امر، ایستادگی حضرت ابراهیم علیه السلام در مقابل نمرود است که منجر به در آتش انداختن حضرت ابراهیم علیه السلام می‌شود و سرانجام، کمک الهی و گلستان شدن آتش بر حضرت ابراهیم علیه السلام به دستور خدا رخ می‌دهد (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۹). در منابع درسی دوره دبستان با استفاده از تحولات تاریخ صدر اسلام، به معرفی شخصیت ابوذر (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۷۶) نیز پرداخته شده است، اما توضیحی جامع و کامل درباره او روایت نشده است.

حال آنکه شخصیت ابوذر چه در گفتمان اسلامی و چه در گفتمان شیعی که برآمده از گفتمان اسلامی و نبوی است، نقشی محوری دارد و می‌تواند به‌عنوان الگوی اجتماعی مطرح شود. ابوذر شخصیتی است که در زمان خود در مقابل کفار و مخالفان اسلام ایستادگی کرد و همچنین در مقابل جریان‌های به‌ظاهر اسلامی که مسیری غیر از سیره نبوی را دنبال کرده بودند، با پایداری و مبارزه به تبیین سیره علوی و فرهنگ فاطمی پرداخته است. در این میان، معرفی شخصیت‌هایی همچون عمار یاسر و سلمان فارسی به‌عنوان نمونه‌های مشابه ابوذر و شرح کشگری آنان در حوزه جهاد تبیین می‌تواند موجب تکامل و جامع شدن نمونه‌های مبارز در محور معرفی اسوه‌های پایداری و مبارزه باشد.

شاخص‌ترین نمونه تاریخ اسلامی در این محور عبارت است از: واقعه عاشورا و صف حسینیان و یزیدیان (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۷) که شرح حضور آزادگان در صحنه عاشورا در مقابل دشمنان خداست (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۳-۲۰). توضیح هدف امام حسین علیه السلام و تلاش ایشان برای اصلاح امت اسلامی (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۲)، زمینه‌ساز ظهور شعار «هَيْهَاتَ مِنَّا الذِّلَّةُ» (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲، ص ۳۸) شده که در طول تاریخ برای تمامی پیروان حکمرانی الهی، نشان‌دهنده یک خط‌مشی و مسیر است.

معرفی دوران دفاع مقدس (جنگ تحمیلی) و الگوگیری از امام حسین علیه السلام در مقاومت و مبارزه (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۹۲-۹۰) نیز به‌عنوان عینی‌ترین و موفق‌ترین نمونه تاریخ معاصر در محور ایستادگی و مبارزه در مقابل دشمنان معرفی می‌شود. از طرفی، تلاش شده است تا در برخی دروس به‌ویژه در کتاب هدیه‌های آسمانی، با پرداختن به موضوعاتی مانند مادر شهید و روایت زندگی «خاله نرگس» و فرزند شهیدش (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۸۹-۸۸) و همچنین تعریف مفهوم تولی و تبری (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۳)، اهمیت موضوع پایداری و مبارزه پررنگ شود. مظلومیت ملت فلسطین در مقابل ظلم اسرائیل و پایداری و استقامت فلسطینیان در مقابل دشمن و گفتگو درباره آن در کلاس (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۸۲)، دیگر نمونه‌ای است که در این زمینه در کتب درسی مورد توجه قرار گرفته است.

در محور موضوعی پایداری، استقامت و مبارزه نیز همانند محور دشمن‌شناسی از نمونه‌های قرآنی (حضرت ابراهیم علیه السلام)، تاریخ اسلامی (حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام) و دوران معاصر (دفاع مقدس و مبارزات فلسطینیان) نیز استفاده شده که امری مثبت است. البته، باید دقت داشت که در این محور، تبیین نمونه‌هایی مانند رفتار امام علی علیه السلام در فاصله زمانی رحلت نبی مکرم اسلام تا آغاز فرمانروایی سیاسی ایشان (دوران خلافت خلفای سه‌گانه) و همچنین مبارزات و جنگ‌های امام در دوران خلافت‌شان در قالب نبردهای سه‌گانه جمل، صفین و نهروان، صلح امام حسن علیه السلام به‌عنوان نمونه‌ای مهم از پایداری و استقامت، کنشگری و رفتار امام سجاد علیه السلام پس از قیام عاشورا و نهضت علمی امام باقر و امام صادق علیه السلام باید مورد توجه و تحلیل قرار گیرد.

پس از این امر است که می‌توان تمامی ابعاد، انواع و نحوه پایداری‌ها و استقامت‌ها را در ساختار هویت دینی نشان داد و چگونگی و چرایی بهره‌گیری از ظرفیت هرکدام را متناسب با شرایط و زمانه ترویج کرد. روایات مندرج در کتب درسی هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی، بیش از آنکه به مفهوم پایداری و استقامت توجه داشته باشند، به مفهوم مبارزه (برخورد) توجه کرده‌اند. حال آنکه در کنار مفهوم مبارزه، نمونه‌های متعددی مانند صلح امام حسن و نهضت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام نیز خود نمونه‌هایی موفق از پایداری و استقامت هستند که ضمن توجه و تحلیل صحیح، باید فرهنگ‌سازی آشنایی، عمل و انجام به آنها نیز مورد توجه قرار گیرند.

جدول شماره ۳: محورهای مرتبط با مؤلفه پایداری، استقامت و مبارزه

تکرار مضمین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضمین (هدیه‌های آسمانی)	مضمین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۱۱ مورد	۶۳ مورد	مبارزه، ایستادگی، پایداری، دفاع، تقابل، تبیین سیره، هویت دینی، ارزش‌های اسلامی، فرهنگ اصیل، فرهنگ‌سازی، جبهه حق، حق‌طلبی، نپذیرفتن زور، جهاد تبیین، آزادگی، آزادگان، اصلاح امت، فرهنگ شهادت، شهید، مظلومیت، نهضت، پاسداری.	در مقابل دشمن باید ایستادگی کرد.	پایداری، استقامت و مبارزه
			انجام جهاد تبیین با هدف شناخت فرهنگ اصیل	
			دادرسی از مظلومان در برابر دشمن	
			پاسداری از ارزش‌ها در مقابل نارزش‌ها	
			استقامت، رمز ادامه‌دار شدن نهضت است.	

۴-۳. زیست اسلامی

زیست اسلامی شامل فرهنگ، رفتارهای اجتماعی، ساختارهای هویتی و همچنین ارزش‌ها و نازش‌هایی است که یک مسلمان باید متناسب با احکام اسلامی و قوانین شرعی به آن عمل کند. یکی از محورهای مهم در زیست اسلامی، مبحث هویت و همچنین عناصر ساختار پیشین است. هویت و عناصر ساختار پیشین، نشان‌دهنده قدرتمند بودن هستند. با تکیه بر عناصر ساختار پیشین است که می‌توان ریشه‌دار بودن را نشان داد.

این عناصر ساختار پیشین علاوه بر آنکه نشان‌دهنده سابقه و قدمت هستند، می‌توانند به مثابه الگوها و روش‌هایی باشند که هرچند در گذشته تاریخی رخ داده‌اند، اما متناسب با شرایط زمان قابلیت بهره‌برداری دارند. در حوزه حکمرانی انقلابی نیز عناصر ساختار پیشین که هویت دینی دارند و مروج نگرش‌های حکمرانی الهی و ضدطاغوتی هستند، علاوه بر آنکه نشان‌دهنده پیشینه‌دار بودن مبارزه حکمرانی الهی با حکمرانی طاغوتیان هستند، روش‌ها را نیز به ما نشان می‌دهند؛ روش‌هایی مانند نحوه پایداری، تمسک جستن به نیروی معنوی و الهی و همچنین چگونگی و چرایی انجام عمل‌های آشکار (مبارزه) و پنهان (تقیه). شناخت عناصر ساختار پیشین و الگوهای مقاومت اسلام راستین از یک سو قوت‌دهنده برای اهل ایمان و عمل است و از دیگر سو کوششی به منظور معرفی و حفظ ارزش‌های آنان برای نسل حاضر و آینده است.

در میان دو نمونه مورد مطالعه در پژوهش حاضر، به عناصر ساختار پیشین در کتاب هدیه‌های آسمانی بیشتر توجه شده است. در این منبع آموزشی و تعلیمی با معرفی اهل بیت، پیامبر اسلام و روایتگری غیرمستقیم از حدیث کسا در ساختار داستانی، تلاش شده است به نگاه خاص نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله به حضرت فاطمه علیها السلام، امام علی علیه السلام و دو فرزند ایشان، یعنی امام حسن و امام حسین علیهما السلام، در قالب مفهوم اهل بیت پیامبر اسلام توجه شود (هدیه‌های آسمانی دوم دبستان، ۱۴۰۲: ۴۴).

توجه به هویت و کنشگری زن دین‌دار، پاکدامن و اطاعت‌کننده از خدا در قالب توضیح درباره فعالیت‌های برخی زنان قرآنی مانند شخصیت آسیه (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۵-۱۶)، از دیگر محورهایی است که در حوزه عناصر ساختار پیشین به آن اشاره شده است. همچنین، هویت زن مسلمان در قالب معرفی نمونه‌هایی همچون حضرت زینب علیها السلام در درس «بانوی

قهرمان» با موضوع خطبه خوانی آن حضرت در مقابل یزید و روشننگری ایشان از اهداف و اقدامات غیراسلامی دولت اموی (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۴۰)، نقش آفرینی حضرت خدیجه علیها السلام در مسیر گسترش اسلام و حمایت از پیامبر در درس «اولین بانوی مسلمان» (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۹۵-۹۳) و سخن از بهترین زنان بهشت که عبارتند از: حضرت مریم علیها السلام، حضرت خدیجه علیها السلام، حضرت فاطمه علیها السلام و آسیه (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۲-۲۱)، دیگر نمونه‌های الگوی کارآمدی هستند که با هدف معرفی عناصر ساختار پیشین با رویکرد هویت دینی به عنوان موضوع بحث به آن پرداخته شده است.

در این میان، باید اشاره داشت که شیوه انتقال بحث به مخاطب بسیار مهم است. نمونه موفق این انتقال ویژگی‌های شخصیتی و الگوساز به دانش آموزان را در مکالمه دختر مسلمان با دختر مسیحی درباره حضرت مریم علیها السلام می‌توان مشاهده کرد که در آن، دختر مسلمان با اشاره به سوره مریم در قرآن و شرح ویژگی‌های رفتاری که قرآن برای آن حضرت روایت کرده است، تلاش دارد تا به دختر مسیحی نشان دهد که چه پیومندی میان ادیان الهی وجود دارد و دین اسلام نیز نگاه جامع و کل‌گرای به زنان پاکدامن دارد. در دروس دیگر نیز با اشاره به نقش آفرینی حکیمه‌خاتون عمه و نرجس‌خاتون همسر امام حسن عسکری در حفاظت از امام زمان علیه السلام (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۲-۲۱) تلاش شده است تا اهمیت نقش زنان و مادران ائمه اطهار علیهم السلام در تداوم مسیر امامت با وجود حکمرانی طاغوتی نشان داده شود.

یکی از نقاط قوت در محور معرفی عناصر ساختار پیشین، معرفی هویت و نقش آفرینی زن پاکدامن و همچنین هویت زن مسلمان در قالب روایات داستانی است. البته، به این نکته نیز باید توجه داشت که برای معرفی صحیح و جامع عناصر ساختار پیشین که رویکردهای هویت دینی نیز داشته‌اند، باید به نمونه‌هایی از عناصر ساختار پیشین در تاریخ صدر اسلام مانند سمیه (همسر یاسر و مادر عمار) که تا زمان به شهادت رسیدن، زیر شکنجه‌های مشرکان مکه دست از حمایت اسلام و پیامبر نکشید و نمادی از استقامت و پایداری هستند نیز اشاره شود.

در کنار توجه به هویت زن مسلمان، لازم است به هویت زن مسلمان ایرانی نیز توجه شود؛ موضوعی که در دو کتاب هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی در کمترین سطح از توجه و ترویج

قرار دارد. برای آنکه معرفی عناصر ساختار پیشین، اثرگذاری اجتماعی بیشتری داشته باشد، لازم است تا ترتیب زمانی و تکیه بر تداوم شبکه‌ای در روایتگری‌ها مورد توجه قرار گیرند. در این منابع درسی بدون توجه به ترتیب زمانی، ابتدا به معرفی شخصیت حضرت زینب علیها السلام در کتاب سال سوم دبستان پرداخته شده (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۴۰) و پس از آن در کتاب سال بعد، یعنی سال چهارم دبستان، شخصیت حضرت خدیجه علیها السلام روایتگری شده است (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۹۵-۹۳). توجه به موضوع تداوم شبکه‌ای و کنشگری متداوم عناصر ساختار پیشین نیز تا حدودی مورد غفلت قرار گرفته است. برای مثال، رعایت ترتیب زمانی و روایت کنشگری اجتماعی حضرت خدیجه علیها السلام و پس از آن، روایت نقش آفرینی حضرت فاطمه علیها السلام و در نهایت، روایتگری اقدامات حضرت زینب علیها السلام می‌تواند ضمن آنکه نشان‌دهنده نظم و رعایت زمان در وقوع رخدادها باشد، زمینه‌های اثرگذاری و فهم بیشتر را برای مخاطب نیز فراهم کند. علاوه بر این، توجه به این موضوع مهم که کنشگری زنانی همچون حضرت خدیجه علیها السلام، حضرت فاطمه علیها السلام و حضرت زینب علیها السلام در تداوم یکدیگر بوده و این سه زن رابطه خویشاوندی مادر بزرگ - مادر و دختر با یکدیگر داشته‌اند، می‌تواند جذابیت بیشتری برای مخاطب ایجاد کند و تداوم و پیوستگی نقش آفرینی عناصر ساختار پیشین را نشان دهد. در نهایت، لازم است توجه به موضوع عناصر ساختار پیشین در کتب مطالعات اجتماعی بیش از پیش در دستور کار قرار گیرد.

جدول شماره ۴: محورهای مرتبط با مؤلفه زیست اسلامی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۵ مورد	۴۸ مورد	اهل بیت، امامان شیعه، حدیث کساء، اسلام راستین، اهل ایمان، تعلیمات دینی، هویت زن	زندگی و رفتار ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> ، بارزترین الگو برای مؤمنان است. زن مسلمان - زن مؤمن، هویت	زیست اسلامی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
		مسلمان، زن پاکدامن، بهشت، زنان بهشتی، مؤمنان، شخصیت‌های قرآنی: آسیه، فعالیت‌های اجتماعی، مؤمنان در قرآن.	خود را از تعلیمات دینی الگوگیری می‌کند. اعمال زنان و مردان مؤمن که در قرآن معرفی شده‌اند، ملاک خوبی به‌عنوان الگوهای دینی هستند.	

۴-۴. تمدن نوین اسلامی

ظهور اسلام باعث شد تا نخستین سنگ‌بنای تمدنی با رویه‌های الهی و توحیدی توسط نبی مکرم اسلام شکل بگیرد. در دوران حیات پیامبر اسلام، زمینه‌های اولیه تمدن‌سازی اسلامی ایجاد شد و پس از آن نیز با رشد علم و ظهور دوران طلایی تاریخ اسلام، دوران تمدن‌مندی اسلامی در فاصله قرون سوم تا هفتم هجری قمری برپا شد. با انحلال تمدن اسلامی که دلایل داخلی و خارجی متعددی داشت، مسلمانان با اطلاع از دوران تمدن‌سازی و تمدن‌مندی اسلامی به طرح ایده‌ای نوین رسیدند و آن، ساخت تمدن نوین اسلامی بود؛ تمدنی که بر پایه اهداف دوران تمدن‌سازی بوده است که پیامبر اسلام، اصلی‌ترین نقش را در تحقق آن داشتند و رسالت آن، شکل‌دهی جامعه‌ای آرمانی متناسب با شرایط جدید در نظم نوین جهانی است.

در منابع درسی دوره دبستان، نبوت پیامبر اسلام در غار حرا به‌عنوان آغاز دوران تمدن‌سازی معرفی شده است (هدیه‌های آسمانی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۶۹-۷۱). تشکیل حکومت اسلامی در مدینه و معرفی مسجد به‌عنوان پایگاه حکمرانی توسط آن حضرت نیز به‌عنوان نخستین اقدام عملی نبی مکرم اسلام در تمدن‌سازی مورد توجه قرار گرفته است (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان،

۱۴۰۲: ۹۸). در ادامه با اشاره به تحولات جامعه اسلامی پس از پیامبر ﷺ و همچنین دوران امام علی علیه السلام و برپایی جنگ‌های صفین و نهروان، تلاش شده است تا توجه مخاطب به بحران‌های درونی جامعه اسلامی که خود مسلمانان در ظهور آن نقشی مهم داشتند و مشکلات داخلی جلب شود (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۰۶-۱۰۴).

انتقال فرهنگ تساهل‌گرایی دینی توسط مسلمانانی که به حبشه رفتند، اشاره به سوره مریم در قرآن و توضیح هدایتگری جهانی اسلام (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۲۵)، از دیگر محورهای هستند که در منابع درسی به آنها اشاره شده است و ذیل مبحث تمدن اسلامی قرار می‌گیرند.

اشاره به تداوم تمدن‌مندی در اسلام و نقش محوری ایرانیان در آن در درس هجدهم پایه پنجم در کتاب مطالعات اجتماعی با عنوان «ایرانیان مسلمان حکومت تشکیل می‌دهند»، یکی از مهم‌ترین محورهایی است که در کتب آموزشی مورد توجه قرار گرفته است. طرح این دیدگاه که ایرانیان مسلمان با تشکیل حکومت در ایران نقشی مهم در رونق فرهنگ و هنر اسلامی داشتند و ذکر نمونه‌هایی مانند ساخت مدارس نظامیه و توسعه علمی، تدبیر و کارآمدی وزرایی ایرانی مانند خواجه نظام‌الملک و هویت‌پروری شاعرانی همچون فردوسی (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۲۱-۱۱۶) باعث می‌شود تا مخاطب (دانش‌آموزان دبستانی) بتواند پیوندی میان هویت اسلامی و هویت ایرانی و درنهایت، تثبیت نگرش هویت اسلامی - ایرانی را در ذهن و باور خویش پرورش دهد. علاوه بر این، اشاره به بازسازی ایران پس از حمله مغول‌ها توسط اشخاصی مانند شیخ طوسی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۲۵) نشان‌دهنده تداوم حضور ایرانیان در تمدن‌مندی اسلامی است.

اشاره به اقدامات توسعه‌گرای دوران طلایی تمدن اسلامی و تشریح فرایند رشد علوم در این تمدن و همچنین اشاره به عوامل تمدن‌مندی در دوران اسلامی، مانند آموزه‌های دین اسلام مبنی بر لزوم رشد علم، توسعه شهرهای اسلامی و نیازهای جدید مسلمانان، نهضت ترجمه، حمایت فرمانروایان مسلمان، تجارت و بازرگانی، ساخت نظامیه رصدخانه و بیمارستان که در منابع آموزشی مقطع دبستان مورد توجه قرار گرفته‌اند (مطالعات اجتماعی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۶۷-۶۵) باعث شناخت صحیح از قدرت و توانمندی و ارتقای هویت بومی (هویت اسلامی - ایرانی) می‌شود. تلاش برای

بازگشت به احکام اسلام و ساخت تمدن نوین اسلامی و نقشی که انقلاب اسلامی در شکل‌گیری و تقویت این ایده داشته است، نمونه مهم دیگری است که در این منابع درسی به آن توجه شده است (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۹۹-۱۰۲).

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، به نظر می‌رسد در محور شرح تمدن‌سازی لازم است برخی موضوعات، مانند نقش جنگ جمل در ایجاد شکاف میان مسلمانان یا نقش ستیزه‌گری یهودیان با مسلمانان و شرح روایت نبرد احزاب در بحران آفرینی و فراهم کردن شرایط تهدید برای اسلام و مسلمانان که مورد غفلت قرار گرفته و از بیان آنها خودداری شده است، مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد و زمینه‌های آشنایی دانش‌آموزان با آنها فراهم شود. در بخش تمدن‌مندی (دوران طلایی تمدن اسلامی) نیز لازم است که با معرفی برخی متفکران مسلمان، به مخاطب نشان داده شود که مسلمانان در آن دوران در حوزه‌هایی علوم و همچنین مباحث تعلیمی و اجتماعی دارای چه نخبگانی بوده‌اند و برای حال حاضر نیز چه استفاده‌ای از دیدگاه‌های آنان می‌توان داشت.

جدول شماره ۵: محورهای مرتبط با مؤلفه تمدن نوین اسلامی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۳۹ مورد	۳۱ مورد	تمدن، شکل‌گیری تمدن، تمدن‌سازی اسلامی، تمدن‌مندی اسلامی، تمدن نوین اسلامی، ایرانیان مسلمان، دوران طلایی علم، بحران داخلی، مدارس نظامیه، رصدخانه، توسعه علم، نهضت ترجمه، جامعه	با ظهور اسلام، دوران تمدن‌سازی توسط پیامبر آغاز شد. ایرانیان مسلمان نقشی مهم در تمدن‌مندی اسلامی داشته‌اند. مدارس نظامیه و نهضت ترجمه، نمونه‌هایی از رشد علم در تمدن اسلامی هستند.	تمدن نوین اسلامی

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
		آرمانی، حکومت اسلامی، مسجد، علوم نوین، تاریخ اسلام، شیخ طوسی، رشیدالدین فضل‌الله همدانی.	تمدن نوین اسلامی، ایده‌ای است که می‌خواهد مسلمانان را به عزت بازگرداند.	

۵-۴. امامت و ولایت

در گفتمان سیاسی - اجتماعی اسلام، وحدت و حفظ و گسترش آن، یکی از شعائر است که عموم جامعه برای تحقق آن باید تلاش کنند. این وحدت نیز در سایه اطاعت‌پذیری از رهبری دینی صالح امکان‌پذیر است. در کتب درسی دوره دبستان با ذکر نمونه‌هایی همچون کنشگری پیامبر اسلام به‌عنوان رهبری راستین که چهار ویژگی رفتاری شاخص داشتند: ۱. مردم‌داری و ارتباط با مردم؛ ۲. پاکیزگی و نظافت؛ ۳. با ادب و اخلاق؛ ۴. دارای علم و دانش و ترویج علم‌آموزی و دانش‌دوستی (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۷-۳۵)، تداوم حکمرانی اسلامی توسط امام علی علیه السلام پس از پیامبر اسلام در قالب روایت واقعه غدیر و معرفی غدير به‌عنوان رخداد سنجش اطاعت‌پذیری جامعه از رهبر دینی (هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۶۵-۶۴) و همچنین، معرفی مفهوم امت و امامت و اهمیت وجود رهبر برای هدایت جامعه اسلامی و لزوم اطاعت‌پذیری از او به‌منظور تحقق اهداف حکومت اسلامی (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۹)، تلاش شده است که اهمیت تبعیت از رهبر جامعه تشریح شود.

در ادامه این نگرش با معرفی ایده ولایت فقیه به‌عنوان تداوم حکمرانی الهی، به اهمیت پشتیبانی از نگرش ولایت فقیه و ولی فقیه به‌عنوان کسی که وظیفه انجام دستورات الهی و حکمرانی اسلامی را دارد (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۲)، اشاره شده است. نمونه موفق پیروزی انقلاب

اسلامی و دوران دفاع مقدس به‌عنوان نماد مقاومت ملی، دفاع مردمی و مشارکت اجتماعی که عامل اصلی موفقیت آنها تدبیر رهبری دینی و اطاعت اجتماعی از رهبر جامعه و همبستگی ملی به همراه ظهور مفاهیمی مانند ایثار و شهادت بوده است (مطالعات اجتماعی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۱۴۱)، نمونه مثال‌هایی از عصر حاضر برای موضوع مورد بحث بوده‌اند.

پیاده‌روی اربعین (هدیه‌های آسمانی دوم دبستان، ۱۴۰۲: ۷۱-۷۰) و اردوی راهیان نور (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۹۲-۹۰) نیز به‌عنوان گزاره‌های جمع‌گرایی معرفی شده‌اند که ضمن پاسداری از ارزشی دینی به‌عنوان رفتاری جمع‌گرایانه و گروهی، باعث انسجام و شناخت از ارزش‌ها می‌شوند. در این بین، تشکیل دسته عزاداری برای حضرت قاسم توسط بچه‌های مدرسه (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۲) و معرفی مسجد و مدرسه به‌مثابه دو پایگاه مذهبی و کارگروهی (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۲) از دیگر موضوعاتی هستند که در کتب درسی مقطع دبستان به‌ویژه کتاب هدیه‌های آسمانی روایت شده‌اند.

جدول شماره ۶: محورهای مرتبط با مؤلفه امامت و ولایت

تکرار مضمین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضمین (هدیه‌های آسمانی)	مضمین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۱۷ مورد	۳۹ مورد	هدایت جامعه، امت، امامت، ولایت فقیه، ولی فقیه، پیروزی، انقلاب اسلامی، تدبیر رهبری، گفتمان سیاسی - اجتماعی اسلام، وحدت، اطاعت‌پذیری، رهبر دینی، مسجد، تداوم	در گفتمان سیاسی - اجتماعی در اسلام، اطاعت‌پذیری از رهبر دینی واجب است. رهبر دینی نقشی مهم در تداوم حکمرانی اسلامی دارد. ولایت فقیه یک اصل دینی در فرایند حکمرانی اسلامی است.	امامت و ولایت

تکرار مضامین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضامین (هدیه‌های آسمانی)	مضامین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
		حکمرانی، پیاده‌روی اربعین، راهیان نور، پایگاه، تشکیلات، کار گروهی.	پشتیبانی از ولی فقیه و ولایت فقیه برای حفظ حکمرانی دینی لازم است.	

۶-۴. هویت دینی - اسلامی

هویت، مفهومی چندبُعدی است که براساس آن، گروه یا فرد خود را از گروه و افراد دیگر متمایز می‌کند. همان‌طور که افرا با هویت ملی یا هویت قومی به تمایز خود می‌پردازند، هویت دینی نیز یکی از ابعادی است که افراد براساس آن، خود را از دیگران جدا می‌کنند یا براساس آن به دیگران پیوند می‌خورند. در گفتمان اسلامی نیز مباحثی همچون جهان‌بینی توحیدی، اهداف خلقت و برنامه زندگی برای رسیدن به هدفی معین، از جمله مباحثی است که هویت مسلمانان را شکل می‌دهد و با شکل دادن به مفهوم جامعه اسلامی، این جامعه را از جامعه غیراسلامی جدا می‌کند.

در کتب تعلیمی مقطع دبستان تلاش شده است با معرفی فرهنگ نبوی و نوع معاشرت نبی مکرم اسلام با مردم (هدیه‌های آسمانی دوم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۷-۳۳) و همچنین ذکر سیره عملی برخی از ائمه اطهار مانند امام کاظم علیه السلام در دو قالب اهل کار بودن و رابطه با مردم و کارگران (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۷)، به موضوع روابط اجتماعی و الگوهای آن در بستر هویت دینی پرداخته شود.

گزاره‌های انسجام‌بخشی مانند حج به‌عنوان نماد وحدت مسلمین (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۲) و عید فطر به‌عنوان «عید مسلمانی» و تشریح آن در کشورهای اسلامی مانند فلسطین و همچنین کشور هند (هدیه‌های آسمانی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۷۴-۷۰)، در ساختار هویت دینی مورد توجه قرار گرفته‌اند. در کتب هدیه‌های آسمانی به مفهوم «انتظار» به‌مثابه یک باور متداوم و برنامه زندگی (هدیه‌های آسمانی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۱-۵۰) نیز اشاره شده است.

درس مطالعات اجتماعی نیز در مقطع دبستان به‌طور کامل مروج نظم سیستماتیک سنتی است؛ نظمی که معرف نقش و جایگاه ثابت افراد جامعه در خانه، بستر شغل‌ها، مدرسه و اقدامات و نقش‌آفرینی‌های مردانه و زنانه در خانه و جامعه است (مطالعات اجتماعی سوم دبستان، ۱۴۰۲: ۳۲).

هویت ملی در کتاب مطالعات اجتماعی در قالب معرفی ادوار تاریخی مانند تمدن ایلام، دوره مادها و هخامنشیان (مطالعات اجتماعی چهارم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۸-۴۵) مورد توجه قرار گرفته است. رابطه هویت دینی و توسعه علمی و همچنین نگاه اسلام به لزوم رشد علم و کنشگری ایرانیان مسلمان در توسعه علوم پزشکی، شیمی و ریاضی (مطالعات اجتماعی ششم دبستان، ۱۴۰۲: ۶۳) نیز از جمله مباحثی است که ضمن آشنایی مخاطب با نگاه اسلام به علم، رابطه تعامل هویت دینی با علم‌گرایی و هویت ملی را نشان می‌دهد که امری بسیار مهم است.

معرفی جمهوری اسلامی به‌عنوان حکمرانی مروج نگرش مردم‌سالاری دینی و پیونددهنده هویت دینی و هویت ملی در کنار یکدیگر و همچنین تعریف ساختار آن در قالب سه‌گانه: ۱. تنظیم قوانین بر پایه قوانین اسلامی؛ ۲. مشارکت مردم و نظام انتخاباتی؛ ۳. تفکیک قوای سه‌گانه (مطالعات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۴۰۲: ۵۳)، از جمله مباحث دیگری است که در بستر سیاسی - اجتماعی لحاظ شده است.

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که هویت دینی بیشتر در کتاب هدیه‌های آسمانی و هویت ملی بیشتر در کتاب مطالعات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. حال آنکه بهتر است برای آشنایی بیشتر دانش‌آموزان با موضوع هویت دینی - ملی در کنار یکدیگر، نمونه‌های تاریخی و اجتماعی در هر دو کتاب و منبع درسی ذکر شود؛ نمونه‌هایی که مروج نگرش هویت اسلامی - ایرانی در کنار یکدیگر هستند. این امر باعث تثبیت پیوستگی این دو هویت در ذهن مخاطب می‌شود. برای مثال، ذکر نقش‌آفرینی‌های حکمرانی سامانیان به‌عنوان دولتی اسلامی و فرهنگ‌مدار و همچنین حکومت آل بویه به‌عنوان دولتی شیعی در ایران که ضمن گسترش فرهنگی شیعی به توسعه علم نیز کمک کرده‌اند، می‌تواند نمونه مثال‌های خوب برای مخاطب با هدف پیوند هویت دینی - ملی باشد. در مورد هویت غیربومی، بازنگری‌هایی از جمله معرفی صحیح و غیرشعاری هویت غیربومی و همچنین تمایز میان هویت غیربومی و هویت غیربومی تهاجمی لازم است.

جدول شماره ۷: محورهای مرتبط با مؤلفه هویت دینی - اسلامی

تکرار مضمین (مطالعات اجتماعی)	تکرار مضمین (هدیه‌های آسمانی)	مضمین پایه	مقوله‌های محوری	مقوله بازسازی شده
۹ مورد	۲۱ مورد	هویت، هویت دینی، هویت ملی، هویت قومی، فرهنگ نبوی، فرهنگ اسلامی، سیره ائم، جامعه اسلامی، جهان‌بینی توحیدی، حج، عید فطر، مردم‌سالاری دینی، جمهوری اسلامی، فرهنگ بیگانه، فرهنگ غربی، هویت غیرایرانی.	فرهنگ نبوی، خاستگاه اصلی زیست مبتنی بر هویت دینی است. هویت دینی - ملی ضامن استقلال و مانع نفوذ فرهنگی است. جمهوری اسلامی مبتنی بر ایده مردم‌سالاری دینی شکل گرفته است. در هویت دینی به موضوع وحدت اسلامی توجه ویژه شده است.	هویت دینی - اسلامی

۵. بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱. بحث

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی در کتب درسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا نظام آموزشی یکی از مهم‌ترین ابزارهای انتقال ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای فرهنگی به نسل‌های آینده به‌شمار می‌آید. کتب آموزشی در مقطع ابتدایی نقشی بنیادین در شکل‌گیری هویت فرهنگی و دینی دانش‌آموزان دارند. توجه به مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی در این منابع، می‌تواند بستری مناسب برای پرورش شهروندانی آگاه، متعهد و مسئولیت‌پذیر ایجاد کند؛ شهروندانی که توانایی مشارکت در توسعه و پیشرفت جامعه براساس الگوهای اسلامی - ایرانی را دارند. در این

پژوهش، مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی اسلامی در محورهای شش‌گانه (۱. دشمن‌شناسی؛ ۲. پایداری، استقامت و مبارزه؛ ۳. زیست اسلامی؛ ۴. تمدن نوین اسلامی؛ ۵. امامت و ولایت؛ ۶. هویت دینی - اسلامی) در تمامی کتب دو درس هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی در مقطع دبستان مورد توجه و بررسی قرار گرفتند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که مؤلفه دشمن‌شناسی بیشترین تکرار را در کتاب هدیه‌های آسمانی داشته و مؤلفه تمدن نوین اسلامی نیز دارای بیشترین تکرار در کتاب مطالعات اجتماعی بوده است. از طرفی نیاز است که در این کتب درسی به مؤلفه‌هایی مانند هویت اسلامی - ایرانی، علل داخلی افول تمدن اسلامی و معرفی الگوی عناصر ساختار پیشین از تاریخ صدر اسلام و همچنین مفهوم جهاد تبیین، توجه بیشتری شود.

۵-۲. نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام‌شده در تمامی کتب دو درس هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی در مقطع دبستان به ما نشان داده است که محورهای مختلفی به‌عنوان مؤلفه‌های فرهنگی در روایات درسی این کتب مورد توجه قرار گرفته است. مبحث دشمن‌شناسی یکی از نخستین نمونه‌های مورد ترویج بوده که بیشترین سطح توجه به آن در درس‌های مندرج در کتاب هدیه‌های آسمانی وجود دارد. در محور دشمن‌شناسی به‌عنوان یکی از نمونه‌های موفق و کارآمد، علاوه بر بهره‌گیری از نمونه‌های قرآنی، از نمونه‌های تاریخ اسلام، زندگی امامان شیعه علیهم‌السلام و همچنین نمونه‌های دوران معاصر نیز استفاده شده است، اما برای تکمیل لازم است تا به موضوع تبری (دشمن یا دشمنان خدا) و همچنین، مفهوم تولی (دوستی با دوستان خدا) که تا حدودی مورد غفلت بوده است، توجه بیشتری شود. در محور موضوعی پایداری، استقامت و مبارزه نیز از نمونه‌های قرآنی (حضرت ابراهیم علیه‌السلام)، تاریخ اسلامی (حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام) و دوران معاصر (دفاع مقدس و مبارزات فلسطینیان) استفاده شده که امری مثبت است، اما محدودیت‌ها و کاستی‌هایی در این زمینه وجود دارد که در بخش پیشنهادها به آن اشاره خواهد شد.

زیست اسلامی، نشان‌دهنده کنشگری‌ها و نقش‌آفرینی‌های یک جامعه در گذشته تاریخی است. در این منابع درسی به‌ترتیب در کتاب هدیه‌های آسمانی و پس از آن در کتاب مطالعات اجتماعی به

این موضوع توجه شده است. البته، باید اشاره داشت که در محور موضوعی عناصر ساختار پیشین، الگوهای هویت دینی به صورت گزینشی معرفی شده‌اند و ترتیب زمانی آنها نیز رعایت نشده است. همچنین، الگوهای هویت ملی نیز مورد توجه جامع قرار نگرفته‌اند. تمدن اسلامی شامل دوره حکمرانی نبی مکرم اسلام، دوران طلایی تمدن اسلامی، دوران تمدن مندی و نقش ایرانیان مسلمان در آن تا زمان افول تمدن اسلامی، محوری است که بیشتر در کتاب مطالعات اجتماعی مورد توجه بوده است؛ برخی نمونه‌های آن نیز در کتاب هدیه‌های آسمانی انعکاس یافته است.

امامت و ولایت و تبعیت از آن نیز موردی بوده که همواره از سوی بزرگان و اصلاح‌گران دین مورد تأکید قرار گرفته است. ایده وحدت اسلامی، یکی از مهم‌ترین آرمان‌های مورد توجه حکمرانی اسلامی از صدر اسلام تاکنون بوده است. از این رو، وحدت به نوعی به نبودن تفرقه، نفاق، درگیری و کشمکش است و به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب اسلامی در سایه رهبری دینی صالح اشاره دارد. به طور کلی باید گفت که انسجام و وحدت جمعی، مهم‌ترین مسئله امت اسلامی بوده و استعمارگران اهمیت آن را فهمیده و همواره در صدد شکستن آن برآمده‌اند. این‌گونه اقدامات فرهنگی در این حوزه به‌ویژه در کتاب‌های درسی دانش‌آموزان می‌تواند مؤثر واقع شود. براساس یافته‌های مطالعه حاضر، باید گفت که در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی و هدیه‌های آسمانی به ویژگی‌های شاخص رهبر راستین توجه شده است و مصادیق تاریخی از حکمرانی دینی توسط ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز در این کتب ذکر شده‌اند. ایده ولایت فقیه هم موردی بوده است که در این کتب درسی، به‌ویژه در کتاب هدیه‌های آسمانی، به آن اشاره شده است. نمونه‌هایی از موفقیت‌های ملی که حاصل وحدت اسلامی مسلمانان بوده، نظیر انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس، در کتاب مطالعات اجتماعی نیز لحاظ شده است.

هویت دینی - اسلامی نیز مفهومی است که یک فرد یا جامعه را از فرد و جامعه‌ای دیگر متمایز می‌کند. هویت دینی - ملی هم به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی همین‌گونه است. با توجه به آنکه در هویت دینی، اسلام و مسلمانی، متمایزکننده پیروان این مذهب از دیگر ساختارهای هویت دینی است، در ساختار هویت ملی نیز ایرانی بودن وجه تمایز با دیگر ملیت‌ها است. از آنجاکه هویت دینی - ملی می‌خواهد هنجارها و ارزش‌های یک مسلمان ایرانی را نشان دهد، لازم است تا هویت

اسلامی و هویت ایرانی برای تعریف، تمایز و تقویت این امر مورد توجه قرار گیرند. هویت دینی - ملی در منابع مورد بررسی در پژوهش حاضر، بیشتر در کتاب مطالعات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. البته، فرهنگ وارداتی (تهاجم فرهنگی) به صورت ناقص و گذرا نیز مدنظر بوده است. در کتاب هدیه‌های اسلامی نیز بیشتر به هویت دینی و در کتاب مطالعات اجتماعی نیز بیشتر به هویت ملی اشاره شده است. حال آنکه بهتر است برای اثرگذاری، این دو هویت در کنار یکدیگر باشند.

۵ - ۳. پیشنهادها

- با توجه به نقش مهمی که کتب درسی و مدرسه در فرایند اجتماعی شدن افراد دارند، باید بررسی‌ها و تحقیقات علمی در حوزه‌های مختلف موضوعی با هدف سنجش و ارزیابی کمی و کیفی روی این آثار صورت پذیرد. با توجه به جایگاه منابع درسی و همچنین سیاست‌گذاری‌های فرهنگی - اجتماعی نظام حکمرانی و طرح مباحثی مانند حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی، لازم است تا مؤلفه‌های فرهنگی مندرج در این منابع آموزشی مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند تا از یک سو موجب تداوم و بازتولید نمونه‌های کارآمد شود و از دیگر سو کاستی‌ها شناسایی و اصلاح شوند.
- توجه به موضوع عدالت اجتماعی، تمرکز بیشتر بر مبانی نظری تمدن‌سازی اسلامی توسط نبی مکرم اسلام و همچنین معرفی علل افول تمدن‌مندی اسلامی، تمرکز بیشتر بر تداوم حضور ایرانیان در تمدن‌مندی اسلامی و اشاره به موضوع جهاد تبیین و آشنایی دانش‌آموزان با این مهم، از جمله مواردی هستند که برای معرفی، اثرگذاری و ترویج مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی انقلابی لازم است تا در منابع درسی مقطع دبستان مورد پردازش کمی و کیفی قرار گیرند. انجام این امور باعث می‌شود تا مخاطبان، یعنی دانش‌آموزان، با مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی انقلابی به شکل صحیح‌تر و کامل‌تر آشنا شوند. تکرار این مباحث با روش‌های نوین مانند آموزش از طریق فیلم و تصویر و همچنین بهره‌گیری از زبان داستان و نمایش نیز باعث بازتولید فرهنگی و در نتیجه، تثبیت این مباحث در ذهن و باور مخاطبان خواهد شد.
- در حوزه مفاهیمی مانند پایداری، استقامت و مبارزه، لازم است تمامی ابعاد، انواع و نحوه

پایداری‌ها و استقامت‌ها در ساختار هویت دینی و چگونگی و چرایی بهره‌گیری از ظرفیت هرکدام متناسب با شرایط و زمانه مورد بحث و معرفی قرار گیرند. روایات مندرج در کتب درسی هدیه‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی نشان می‌دهد که در این منابع بیش از آنکه به مفهوم پایداری و استقامت توجه داشته باشند، به مفهوم مبارزه (برخورد) توجه شده است و مباحثی مانند صلح امام حسن علیه السلام که نمونه‌ای موفق از پایداری و استقامت است، به‌درستی تحلیل و معرفی نشده است.

- فقدان معرفی متفکران و اندیشمندان مسلمان، به‌ویژه کنشگران حوزه‌های اجتماعی، در این منابع درسی به‌وضوح قابل مشاهده است. رفع این نقص، بر آگاهی مخاطب در دو محور تمدن‌مندی و تمدن‌سازی می‌افزاید. با توجه به آنکه یکی از مؤلفه‌های فرهنگی حکمرانی انقلابی، تلاش و برنامه‌ریزی برای تحقق تمدن نوین اسلامی است، لازم است دیدگاه‌ها و نظریه‌های تمدنی متفکران اسلامی با زبانی قابل فهم برای مخاطب تشریح شود. برای نمونه، در میان متفکران مسلمان، ابن‌خلدون در نظریه انحطاط تمدن‌ها در کنار معرفی عوامل مختلف، سه ایده را مطرح کرده است که با زیست اجتماعی امروز هم‌خوانی دارند. این ایده‌ها عبارتند از: ۱. مسئله جمعیت در دوگانه کمی و فزونی جمعیت؛ ۲. مسئله تجمل‌گرایی و لذت‌جویی افراطی و رفاه‌طلبی بی‌حد و اندازه؛ ۳. اختلال‌های جنسی و روابط نامشروع و ناهنجار. از این رو، می‌توان این نمونه را در کتب مطالعات اجتماعی در قالب تعریف یک درس به‌صورت داستانی - تعلیمی معرفی کرد.

- با توجه به اهمیت وحدت و اطاعت‌پذیری از رهبر دینی در گفتمان اسلامی، لازم است نمونه‌های عمل‌گرایی جمعی در تاریخ دوران اسلامی معرفی شوند و نمونه‌هایی که جامعه اسلامی به دلیل اطاعت نکردن از رهبری دینی با آن مواجه و دچار شکست، گسست و ناکامی شده است، به دقت مورد معرفی و بررسی قرار گیرند تا بتوان از وقوع مجدد آنها جلوگیری کرد. با توجه به اهمیت و جایگاه مطالب مذکور به‌عنوان مؤلفه‌های فرهنگی در حکمرانی اسلامی با رویکرد انقلابی و نقشی که کتب درسی در فرایند اجتماعی شدن جامعه و پرورش نسل آینده دارند، باید این موضوع در منابع درسی نیز مورد توجه بیشتر قرار گیرد.

- معرفی الگوهای مقاومت و پایداری (عناصر ساختار پیشین تاریخی که در قالب هویت دینی قابل تعریف هستند) یکی از محورهایی است که در ایده‌پردازی، تثبیت و تقویت نظریه حکمرانی انقلابی اثرگذار است. با توجه به نقص جدی در معرفی الگوهای هویت دینی زن مسلمان، لازم است در درس هدیه‌های آسمانی، بخش «ایستگاه فکر» یا «تدبر کنیم»، موضوع هویت دینی زن مسلمان و معرفی نمونه‌هایی همچون ام‌سلمه، همسر نبی مکرم اسلام ﷺ که در صلح حدیبیه مورد مشورت پیامبر اکرم ﷺ بود و نمونه‌ای از دخالت زنان در تصمیم‌گیری‌های مهم اجرایی در تاریخ صدر اسلام است، لحاظ شود.
- عمل‌گرایی جمعی بر پایه رهبری اصیل دینی و معنویت برآمده از اسلام راستین، موضوع مهم دیگری است که در حکمرانی انقلابی و ساخت تمدن نوین اسلامی باید بیشتر مد نظر قرار گیرد. لذا، لازم است در کتب درسی، همان‌گونه که دوگانه نظام الهی - نظام طاغوتی مورد توجه گسترده قرار گرفته است، به فعالیت‌های جمعی مسلمان در تاریخ صدر اسلام مانند کنشگری‌های مسلمین در جنگ خندق (سال پنجم هجری قمری) به‌عنوان عناصر ساختار پیشین و همچنین دیگر ادوار نیز بیشتر توجه شود.

۶. منابع

- آزادارمکی، تقی (۱۳۸۷). اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن خلدون، تهران، سروش.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۸۹). تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام از آغاز تا دوره معاصر، تهران، علم.
- آموزش قرآن اول دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- برام، سایروس (بی‌تا). انقلاب ایران و مبانی رهبری امام خمینی، ترجمه پ. شیرازی، بی‌جا، بی‌نا.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). شماره ابلاغ ۲۸۹۰۹۸، تهران، وزارت آموزش و پرورش.
- پاک‌مهر، حمیده؛ امین خندقی، مقصود؛ سعیدی رضوانی، محمود و قندیلی، جواد (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از حیث توجه به آموزه‌های انقلاب اسلامی ایران مبتنی بر نظرات شهید مطهری در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۶ (۱۴)، ۱۷۵-۱۹۶.
- شریعتی، علی، (بی‌تا)، شیعه، تهران، حسینیه ارشاد.
- شریعتی، محمدتقی (۱۳۴۲). چرا حسین قیام کرد؟، مشهد، چاپخانه طوس، نشریه کانون نشر حقایق اسلامی.
- صافی، احمد (۱۳۹۳). آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه، تهران، سازمان مطالعات و تدوین کتب درسی (سمت).
- قاسمی، حاکم (۱۳۸۷). همبستگی ملی در کتب درسی دوره ابتدایی: مورد مطالعه کتب فارسی. مطالعات ملی، ۹ (۲)، ۱۶۰-۱۳۳.
- متقی، زهره؛ نصرتی هشی، کمال و نجفی، محمد (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتب درس دینی دوره متوسطه با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت اهل بیت. مشرق موعود، ۹ (۳۶)، ۱۲۴-۱۰۳.
- مطالعات اجتماعی سال پنجم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- مطالعات اجتماعی سال چهارم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- مطالعات اجتماعی سال سوم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- مطالعات اجتماعی سال ششم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۹)، حماسه حسینی. تهران، صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹). سیری در سیره نبوی، تهران، صدرا.
- میرزائی، جمشید و خزاعی، فاطمه (۱۳۹۹). بررسی جایگاه «جامعه مدنی» در کتب درسی، با تأکید بر کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول. پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی، ۲ (۲)، ۴۸-۲۱.
- میرزائی، مهدی (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از منظر توجه به ابعاد و مؤلفه‌های بیداری اسلامی. مطالعات بیداری اسلامی، ۱۰ (۱۹)، ۱۶۵-۱۴۹.
- هدیه‌های آسمانی سال پنجم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- هدیه‌های آسمانی سال چهارم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- هدیه‌های آسمانی سال دوم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- هدیه‌های آسمانی سال سوم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- هدیه‌های آسمانی سال ششم دبستان (۱۴۰۲). تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.